

STATI

<i>Tamás Kolosi, Ákos Róna-Tas: Poslední bude první?</i>	579
<i>Ivo Bayer: Místo byrokracie ve společnostech sovětského typu a v jejich transformaci</i>	599
<i>Petr Matějů, Blanka Řeháková: Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací</i>	613
<i>Štěpán Prochovník: Příspěvek k sociologii horníků a hornictví na Ostravsku</i>	636

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Pavel Machonin, Milan Tuček: K sociální stratifikaci v Československu 1991</i>	649
<i>Jiří Večerník: Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992</i>	666

RECENZNÍ STATI

<i>R. Erikson, J. H. Goldthorpe: The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies (P. Matějů)</i>	685
<i>G. Marshall, D. Rose, H. Newby, C. Vogler: Social Class in Modern Britain (J. Šanderová)</i>	699

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Informace o zasedání Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci v Trentu (P. Matějů)</i>	707
<i>Konference "Regulace sociálních procesů v reformě a automatizace - RSPR/AUT '91"</i>	710

SPSS

<i>Anotace, konzultace, informace (J. Řehák)</i>	713
--	-----

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává šestkrát do roka Sociologický ústav Československé akademie věd. Tiskne Ústav jaderných informací.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů československé sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 235 87 77, (02) 235 89 68-71, l. 283, 294, fax (02) 235 78 88, E-mail sreview@cspgas11.bitnet. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako soubor typu ASCII, nebo v textovém editoru MS-WORD 5.0 v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje abstrakt (20 řádků) a summary (80 řádků) v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Czechoslovak Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly by the Institute of Sociology of the Czechoslovak Academy of Science. CSR is printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czechoslovakia.

Scope and Mission

The *Czechoslovak Sociological Review* is a scholarly review open to discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, and at the same time strives to be useful for solving the practical problems of Czechoslovak social and economic politics.

Manuscripts Submission

The editors require an original and two easily readable copies, which do not contain the name or workplace of the author, in order that the reading process will be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the CSR is regarded as unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is twenty pages, for reviews it is seven pages, for news or information five pages, and for annotations one page.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month of the date your manuscript is received at the CSR office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or MS-WORD 5.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic information about the author.

Poslední bude první?

Sociální důsledky přechodu od socialismu k demokracii a trhu v Maďarsku

TAMÁS KOLOSI*

Social Sciences Informatics Center, Budapest

ÁKOS RÓNA-TAS*

University of California, San Diego

The last shall be first?

The social consequences of the transition from socialism in Hungary

Abstract: The dual transition, political and economic, which new democracies in Eastern Europe have to go through, will profoundly alter the social structure of these countries. The presented paper addresses in a social context, the main questions pertaining to the transition out of socialism both on the theoretical and analytical level. The first part presents and discusses relevant theories of transition (Kornai, Szelenyi, Hankis, Nee), while the second, based on data from two panel surveys in Hungary, analyses six economic strategies of adapting to market institutions during the period of transition, i.e. promotion, part-time extra work, private employment, household farming, private enterprise and renting out property. The principal result is that the simultaneous economic and political transition in Eastern Europe follow different logics. While the political transition created a new political elite together with new political institutions, the new economic institutions of the economic transition gave opportunities to the old elite, as well. In the short term the transition will increase inequalities and keep the old elite economically on top in all socialist countries. Those countries with more previous economic experience stand a better chance to successfully complete the transition.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 5: 579-597)

Úvod

Jedinečnost přechodu od socialismu k demokracii a trhu spočívá v tom, že na rozdíl od situace v zemích střední a latinské Ameriky, kde šlo o přechod od autoritářských vlád k demokratickým, zde jde o snahu uskutečnit dva procesy zároveň. Stejně jako v případě autoritářských režimů jde o politickou proměnu, v jejímž rámci jsou aktualizovány politické instituce, vznikají nové politické elity a přerozděluje se politická moc. To je však jen jeden, pravděpodobně snazší proces,

*) Příspěvek přednesený na mezinárodní konferenci "Social Stratification and Mobility", Trento, 14-16. 5. 1992.

Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Tamás Kolosi, Social Sciences Informatics Center, H-1027 Budapest, Frankel Leó u. 11, Hungary, resp. Ákos Róna-Tas, Department of Sociology, University of California, San Diego, La Jolla, CA 92093-0102, USA.

jímž tyto země musí projít. Na rozdíl od proměny autoritářských režimů musí socialistické země provést ekonomickou transformaci, přibližující centrálně plánované a řízené hospodářství tržnímu. Přechod od socialistického k tržnímu hospodářství vyžaduje nové ekonomické instituce, vznik nové ekonomické elity, redistribuci vlastnictví a materiálního blahobytu. Tato dvojí proměna zásadně změní sociální strukturu těchto zemí. Někdo přijde o svou moc a blahobyt, jiný je naopak získá. Jedněm se životní šance neuvěřitelně zlepší, zatímco možnosti druhých se výrazně zhorší.

Jaké má přechod od socialismu k demokracii a trhu sociální důsledky? Jak sociální transformace změní sociální strukturu? Kdo má nejlepší předpoklady k tomu, aby využil nových příležitostí? Co se stane se starou elitou komunistických kádřů? Kdo vytvoří novou elitu? Co bude se "střední třídou"? To jsou jen některé otázky, o nichž se dnes ve východní Evropě nejvíce diskutuje a jímž je také věnován tento příspěvek.

Teorie přechodu od socialismu k demokracii a trhu

Politické a ekonomické teorie se jen zřídka zabývají sociálními souvislostmi přechodu od socialismu k demokracii a trhu. Nicméně, i když se přímé konfrontaci s tímto tématem vyhýbají, nemohou ho zcela přehlížet. Politické teorie zabývající se přeměnou socialismu hovoří o sociálních souvislostech přechodu od vlády komunistické strany k parlamentní demokracii většího počtu stran jen velmi málo. Obvykle se zabývají proměnou elit a institucí. Vlastní proces přechodu je v těchto teoriích záležitostí komunistického vedení a hrstky samozvaných politických manažerů, zainteresovaných na vytvoření nových, nestranných pravidel politické hry [Bruszt 1990, Bruszt, Stark 1991, Staniszkis 1989 apod.]. Protože je demokracie založena na teorii zásadní rovnosti všech, musí být demokratická pravidla vůči svým sociálním důsledkům agnostická a nesmí nikdy explicitně klást otázku: jaký typ relativních výhod bude výsledkem předpokládaných nově vytvořených demokratických institucí?

Zatímco přechodné období odchodu od komunistického zřízení bylo samo o sobě záležitostí nepříliš početných elit, konsolidace nových politických systémů bude nepochybně silně záviset na jejich sociálním kontextu. Politologové zabývající se předpoklady stability nových režimů vědí, že mnohé bude záležet na tom, zda si politické elity dokáží nalézt společenskou podporu, nebo zda se nad silící nepřátelství a opovržení veřejnosti povznesou.

Noví politikové sami dobře vědí, že demokracie vyžaduje silnou střední třídu a že stabilita těchto režimů bude z velké části záviset na tom, zda dokáží nějakou vytvořit. Nová politická elita si také uvědomuje, že pravidla, která zavede, musí být vnímána jako sociálně spravedlivá. Ve snaze dosáhnout společenské podpory činí všechny režimy do jisté míry zadost historické spravedlnosti potrestáním staré elity. Mnoho nových politiků je přesvědčeno, že dosud chybějící sociální základnu by mohla vytvořit restratifikace, která bude kompenzovat diskriminace minulosti.¹

1) V Československu byly nedávno přijaty zákony "historické spravedlnosti", které zamezují členům staré komunistické elity, aby v nových režimech zastávali důležité elitní posty. Rovněž

Ekonomické teorie přechodu k trhu se zaměřují spíše na efektivnost ekonomických institucí. Akteřem, jenž je ve středu jejich zájmu, je stát, který tvoří hospodářskou politiku. Tak jako řada argumentů proti trhu zdůrazňuje jeho nežádoucí sociální důsledky, ekonomové, kteří se snažili přiblížit předchozí režim k tržnímu hospodářství, ještě než nastaly politické změny, byli proti nim nuceni vznášet námitky.

Milanovic tvrdí, že důsledná hospodářská reforma by mohla nerovnosti zmenšit a oslabit tak sociální napětí. Poukazuje na to, že mimořádné příjmy ze spekulací jsou umožněny pouze tehdy, jsou-li reformy polovičaté a tržní mechanismy nejsou schopny podporovat konkurenci.

Byl-li už však politický přechod k demokracii zahájen, musí ekonomové čelit sociálním důsledkům ekonomické transformace, které celý tento proces v podobě vedlejších efektů potenciálně maří. V diskusi o optimální rychlosti transformace Crane zdůraznil, že většina lidí prožívá nejistotu, což ústí v politickou nestabilitu, která podle jeho názoru vyžaduje, aby se reformy urychlily [Crane 1991: 321]. Do detailu rozebírá sociální napětí Etzioni a dochází k opačnému závěru : ekonomické změny se musí zpomalit [Etzioni 1991].

Nejsystematičtější návod k ekonomickému přechodu k tržnímu systému nabídl Kornai. Svou ekonomickou teorii přechodu k trhu rozpracoval v sérii článků [Kornai 1986, 1990] a v knize, která je ekonomickým programem zmíněného přechodu. Zjišťuje, že obecné ekonomické podmínky jsou v těchto zemích takové, že pohltnou vše, co se do nich vloží - což je také jeden ze základních důvodů, proč je třeba transformaci uskutečnit - a navrhuje zahájit celý proces stabilizací, nezbytnou operací, která si od obyvatelstva vyžádá velké oběti. Aby se předešlo překotné inflaci, je jedním z důležitých kroků takové operace zmrazení mezd ve státním sektoru. Jsou to tedy zaměstnanci státního sektoru (během několika prvních let přechodného období většina pracovních sil), kdo musí přinést - podle Kornai - dočasně - podstatnou oběť [Kornai 1990: 65]. Přechod od socialismu k tržní ekonomice bude také znamenat restrukturalizaci výrobních kapacit a růst produktivity práce, což nutně vyvolá nezaměstnanost.

Kornai rovněž předvídá, že v průběhu transformace budou někteří lidé pracovat jak ve státním, tak v soukromém sektoru a budou se snažit tohoto svého dvojího statusu využít, což si vyžádá právní a morální sankce. Kornai vášnivě dokazuje, že úspěšná transformace vyžaduje hospodářský růst, který nutně povede k růstu nerovností, které ovšem mohou být považovány za spravedlivé, jen bude-li se situace nejchudších absolutně a plynule zlepšovat [Kornai 1990: 124-5, 203-4].

Kromě sociální tolerance tento teoretický směr předpokládá, že jsou-li už odpovídající instituce vytvořeny, lidé se nových příležitostí nabízených tržním hospodářstvím okamžitě chopí. To, jak společnost na tyto možnosti odpoví, záleží

maďarská legislativa přijala zákon anulující možnost promlčení zákonné odpovědnosti za určité zločiny, včetně problematického zločinu "vlastizrady", který umožňuje trestní stíhání staré elity. Časté jsou bouřlivé konflikty o osud staré elity v Rumunsku a v Bulharsku. V Polsku, kde byla stará elita chráněna tím, že politický přechod k demokracii postupoval pozvolna, vyvolala její neústupnost obecné pohoršení.

pouze na tom, jaké má předpoklady vyjádřené v takových pojmech, jako je racionalita aktérů a selektivní konkurence.

Kdo využije nových institucí a jak to změní sociální strukturu? V sociologické literatuře, s kterou se setkáváme daleko méně, docházejí badatelé ke dvěma protikladným závěrům. V části literatury se tvrdí, že hlavní prospěch z transformace mají ti, kdo byli v privilegovaném postavení v době, kdy byl přechod k novému politickému a ekonomickému systému zahájen. Tito badatelé předpokládají zvětšování sociálních nerovností.

Szelényi upozornil na to, že mezi novou maloburžoazií, technokracií a reformními komunistickými kádry existuje jisté zpříznění. Szelényi a Manchin zjistili, že socialistické nomenklaturní kádry jsou schopny se tržním institucím přizpůsobit. Tyto myšlenky rozpracoval Hankiss a odlišil nové podnikatele od maloburžoazie. Zatímco první skupina se skládá z těch, kdo jsou "zapojeni v tržně a ziskově orientovaných podnicích", do skupiny druhé patří všichni, kdo jsou zapojeni v jiném než státním sektoru, a to s jediným cílem zvýšit příjmy svých domácností. Hankiss se snaží dokázat, že se v Maďarsku vytvořila politická a ekonomická "velká koalice". Tvrdí, že v rámci přechodu k tržnímu hospodářství své síly spojují čtyři sociální skupiny: 1. noví podnikatelé, 2. vyšší a střední vrstva státní byrokracie, 3. manažeři a 4. mladší generace stranické oligarchie. Dále tvrdí, že každá skupina v této koalici má své politické a ekonomické zájmy a všechny jsou zainteresovány na tom, aby byl socialistický model opuštěn. Zatímco zájem nových podnikatelů není třeba příliš objasňovat, motivace ostatních tří skupin je méně zřejmá. Státní byrokracie by mohla získat, kdyby znovu obsadila posty výkonných manažerů státní administrativy a toho, co zbylo ze státního vlastnictví. Tito byrokraté budou potom během přechodu schopni jednat jako quasi vlastníci a společně s manažery státních podniků získají v procesu privatizace majetek anebo zahájí lukrativní kariéry ve vysoce placených manažerských postech ve finančním sektoru či v soukromých společnostech [Szalai 1990: 182]. Pokud jde o motivaci reformní stranické byrokracie je Hankiss méně jasný. Tvrdí totiž, že moc kumulovaná v období státního socialismu, může být a bude v tržním hospodářství proměněna ve vysoce hodnotná aktiva.

Většina údajů, které tito autoři předkládají, má etnografický či anekdotický charakter, a není mimo rámec úzké, avšak zřetelně vydělitelné elity použitelná [Prybyla 1991].

I když si je Szelényi možnosti koalice mezi starou a novou elitou vědom, jeho pokus rozpracovat sociologickou teorii přechodu k trhu a demokracii směřuje opačným směrem. Ačkoli se jeho teorie přerušeno zburžoazňování východní Evropy problémů nerovnosti primárně netýká, vede k závěrům, které se od výše zmíněného postojů liší. Szelényi zkoumal soukromá rodinná hospodářství v maďarském zemědělství a zjistil, že výměra půdy, kterou vlastnil přednosta domácnosti nebo jeho rodiče před komunistickým převrácením, je přímo úměrná příjmům vyprodukovaným v soukromých rodinných hospodářstvích v roce 1980. Na základě shromážděných statistických a jiných údajů došel k závěru, že vznikající zemědělský trh je pokračováním dlouhodobého historického trendu, přerušeno komunistickým experimentem. Nejaktivnější jsou v soukromém

zemědělském hospodaření ti, jejichž rodiny měly zkušenosti s tržní výrobou již v polovině 40. let a mohli si tržní kulturu vybavit ze vzpomínek těmito rodinami zprostředkovaných. Svým způsobem lze tyto vzpomínky považovat za hodnotový systém, který bychom mohli nazvat "habitus" [Bourdieu 1978, Kovách 1988], a který se utváří v období rané socializace v dětství.

Vlastnictví rozsáhlých, ale i středně velkých zemědělských pozemků bylo v první dekádě komunismu velkým handicapem. Kolektivizační politika velmi zhoršila životní šance "kulaků" i "kulackých dětí". Soukromá rodinná hospodářství 80. let tak jsou spíše jen cenou útěchy pro střední a velké rolníky, sužované v prvních letech komunismu. Nicméně, ne všichni lidé ze zámožnějších rodin byli vystaveni diskriminaci a Szélényi ukazuje, že stal-li se někdo navzdory svému původu komunistickým kádrem, což od 60. let začalo být obvyklejší, jeho šance věnovat se tržně orientovanému soukromému zemědělskému hospodaření klesly.

Protože navíc většinu takto hospodařících představovali buď rolníci, nebo tovární dělníci rolnického původu žijící na venkově, byly jejich příjmy ze státního sektoru, stejně jako jejich podíl na státem poskytovaných výhodách (např. subvencované bydlení), ve srovnání s duševními pracovníky a městskými průmyslovými dělníky, nízké.²

Zlepšením životních šancí sociální skupiny, která dříve trpěla třídní diskriminací a která zároveň dostávala menší příjem ze státního sektoru, mělo soukromé rodinné hospodaření zmenšovat nerovnosti.

Jedním z překvapivých zjištění Szélényiho práce je, že na jedné straně je pravděpodobnost účasti komunistických kádřů v rodinném soukromém hospodaření nižší, a na straně druhé je hodnota jejich produkce, pokud se přece jen této aktivitě věnují, vyšší [Szélényi 1988: 131]. Szélényi se ovšem věnuje pouze těm producentům, kteří se zabývají velmi intenzivní výrobou, do jejichž řad se komunistické kádry dostávají snáze a mají zde také díky svému postavení větší výnosy [Szélényi 1988: 145]. Ve svém vysvětlení rozlišuje dvě historická období a ukazuje, že tento pozitivní vliv jde na vrub těch, kdo se stali komunistickými kádry v dobách, kdy se jakýkoli návrat k procesu zburžoazňování zdál nemožný (v období stalinské éry počátkem 50. let), tj. kdy jednali "pod nátlakem", a když to bylo opět umožněno, zase se na svou trajektorii zburžoazňování vrátili [Szélényi 1988: 200].

Protože Szélényiho teze o zburžoazňování předpokládá, že pozvolný rozvoj marketizace zemědělství je výrazem historického trendu protikladného socialismu, což dokumentuje odkazem na životní historie jednotlivců reprezentujících tento historický trend, musí identifikovat na jedné straně pozice jednoznačně spojené se socialismem (komunistické kádry), a na straně druhé skupiny, které jsou spojeny se zburžoazňováním (soukromě hospodařící rodiny).

Dále, ačkoli se Szélényi ve své analýze omezuje na soukromá rodinná hospodářství, rozšiřuje platnost své teorie zburžoazňování i za rámec zemědělské

²) Jedním z původních politických argumentů, kterým komunističtí vůdcové zdůvodňovali zavedení záhumenků, byla ve skutečnosti kompenzace nízkých platů v zemědělství.

malovýroby. Kdyby zemědělská malovýroba měla být malou a nevýznamnou součástí budoucí buržoazní společnosti, pak by data, která uvádí, jeho teorii dostatečně nedpodporovala. Ve skutečnosti však soukromé rodinné hospodářství považuje za jeden z mnoha možných projevů zburžoazňování, který byl za konkrétních historických okolností nejživotascopnější a v jehož rámci lze trénovat ostatní aktivity tržního typu.

Z analytického hlediska nejednoznamenější teorii přechodu od byrokratického uspořádání ekonomiky k trhu dovedenou až do současnosti předkládá Nee [Nee 1989, 1991]. Nabízí strukturalistickou teorii změny nerovností v období přechodu od byrokratického k tržnímu uspořádání ekonomiky, kterou zformuloval ve třech tezích: 1. teze o tržní síle předpokládá, že se vznikem trhu ztratí distributoři v centru svoji moc a přímí výrobci budou mít ve směně zboží a služeb více volnosti v rozhodování, v 2. tezi o tržních stimulech tvrdí, že v rámci tržních transakcí jsou stimuly individuálního úsilí větší než v rámci socialistického sektoru, což vede i k větší návratnosti vzdělání. Konečně v 3. tezi o tržních příležitostech tvrdí, že reformy směřující k rozvoji trhu vytvoří nové mobilní cesty a poskytnou tak alternativu byrokratickému systému profesní kariéry [Nee 1989: 666-667].

"Teorie přechodu k trhu říká, že čím úplnější bude posun k tržnímu uspořádání, tím menší bude pravděpodobnost, že ekonomické transakce budou zakotveny v sítích ovládaných komunistickými kádry, a moc - kontrolu nad zdroji - budou mít spíše tržní instituce a sociální síť (...) kupujících a prodávajících soukromníků" [Nee 1989: 668].

Nee formuluje několik hypotéz, v jedné z nichž předpovídá, že

"Ti, kdo přímo řídili redistributivní mechanismus, nejen pocítí relativní ztrátu, ale je pravděpodobné, že zároveň značně poklesne i hodnota jejich politického kapitálu, který nashromáždili v minulosti."

Dále tvrdí, že

"při vstupu do soukromého podnikání mají redistributoři jen mizivou, ne-li nulovou, výhodu". [Nee 1989: 671]

Nee předkládá data šetření domácností v čínské provincii Fujian. Ačkoli připouští, že politická moc má pro podnikatele pravděpodobně své výhody, tvrdí, že uváděná data, potvrzují všechny jeho hypotézy.

V později publikovaném článku [Nee 1991] ukazuje, že jakmile je tržní transformace zahájena, je pro chudé domácnosti snazší se vymanit z nejnižšího příjmového kvantilu. Připouští zde již význam existence podnikatelů-komunistických kádrů, tvrdí však, že jde o důsledek toho, že reforma je jen dílčí a že tedy nejde o rozpor s jeho teorií přechodu k trhu [Nee 1991: 269].

Dále uvádí:

"Badatelé zabývající se stratifikací ve východní Evropě by měli být schopni tuto hypotézu otestovat v 90. letech. Pokud by si během přechodu k tržní ekonomice hybridní elita komunistických kádrů-podnikatelů dokázala dominantní postavení redistributivní třídy udržet, je teorie přechodu k trhu nutně chybná." [Nee 1991: 280].

Zatímco původní Neeho stanovisko je jasné a elegantní, ve světle jeho pozdějšího názoru se předešlá teze jeví jako vnitřně protikladná a tautologická. Distribuci

příjmů v souvislosti se sociálně ekonomickým postavením určuje v jeho původní strukturalistické teorii typ uspořádání ekonomiky (byrokratický nebo tržní). Byrokratické uspořádání vyššími odměnami výrazně zvýhodňuje jednu skupinu pozic, zatímco trh stejným způsobem zvýhodňuje jinou. Nee formuluje dva předpoklady:

1. Uvažované dvě skupiny sociálně ekonomických pozic se navzájem vylučují. (Předpoklad, který je též implicitně přítomen v Szelenyiho teorii přerušného procesu zburžoazňování.)
2. Jednotlivce/domácnost lze navíc dostatečně určit postavením, které mu systém přidělil.

Výsledkem změny formy uspořádání bude změna v odměňování jednotlivých pozic a tato změna znamená změnu odměňování jednotlivců/domácností. Nikdo ze svého postavení nemůže vyklouznout. Poněvadž přechod k trhu znamená zavedení nového principu s novým souborem preferovaných pozic, z nichž žádná dosud preferována nebyla (viz první předpoklad), znamená to, že příjmová nerovnost mezi jednotlivci/domácnostmi se musí snížit, protože získávají-li ti, kdo na tom byli dosud hůře, rovnost se zvětšuje.

O prvním předpokladu, který Nee sdílí se Szelenyím, lze hluboce pochybovat. Dvě skupiny pozic, preferované těmito dvěma systémy uspořádání, se nemusí nutně navzájem vylučovat. Oba systémy budou preferovat lékaře, vládní byrokracii, umělce či tvůrčí pracovníky a oba budou diskriminovat nekvalifikované pracovníky nejružnějšího druhu. Pokud jde o relativní schopnost výdělků, mnoho lidí v tržním systému nezaznamená ve srovnání se svou situací za socialismu žádnou výraznou změnu. Jednak, i v tržním hospodářství zůstane řada lidí, jako jsou lékaři, ošetřovatelky, úředníci nebo učitelé ve veřejném sektoru nebo své příjmy obdrží od státu jakožto důchodci. Další mají v byrokratickém systému vysoké příjmy z těchže důvodů, které by vedly k vysokým příjmům v tržním hospodářství: mají schopnosti, které se vyskytují jen ojediněle, nebo dovedou lépe hájit své profesní zájmy. Centralizovaná mzdová politika (tj. byrokratické uspořádání) může reagovat na tytéž stimuly a se stejnými výsledky jako tržní, dokonce i když byrokratické uspořádání není tak flexibilní. Změna formy uspořádání se nedotkne každého, protože budou existovat pozice, které jsou na tom v obou režimech dobře, i takové, které jsou na tom naopak vždy hůře.

Ani druhý předpoklad není realistický. Lidé zdroji disponují nezávisle na svém aktuálním postavení (pozici). Takovým zdrojem je například lidský kapitál, jímž jednotlivec disponuje, i když je nezaměstnaný, tj. nezaujímá-li v dělbě práce žádnou pozici. Dále, sociální struktura je vybudována i na tak měkkém podloží, jako jsou sítě osobních vztahů a pověst, jakou člověk má. To vše může existovat nezávisle na aktuálním postavení a stát se autonomním zdrojem [Kennedy 1990]. Lidé/domácnosti jsou něčím víc než pouhými pozicemi, které jim ekonomika v určitém čase přiděluje.

Kdyby neplatil ani první, ani druhý předpoklad, byla by vazba mezi nerovnostmi a způsobem uspořádání během přechodu k trhu ze zmíněného strukturalistického úhlu pohledu velmi zvláštní.

Svým postojem ke kádrům/podnikatelům Nee ve svém druhém článku riskuje, že jeho teorie přechodu k trhu nebude platit za žádných okolností. Tvrzení, že teorii nelze testovat, dokud reforma není dokončena, vyvolává otázku, zda po završení reformy lze ještě hovořit o přechodu k trhu. Jakmile jsou totiž reformy dokončeny, skončil i přechod k trhu. Teorii přechodu k trhu tak nelze otestovat, dokud není reforma ukončena, jakmile jsou ovšem reformy završeny, nelze už hovořit o přechodném období.

Jedinou cestou, jak se tomuto rozporu vyhnout, je stanovit pro přechodné období a reformu odlišná kritéria. Jedním z takových kritérií by mohlo být, považovat reformy za dokončené, jsou-li odstraněny politické překážky a byl-li dovršen ekonomický přechod, tj. hospodářství funguje podobně jako trh. Nicméně je třeba přiznat, že toto dotažení Neeho teorie z jeho strukturalistické argumentace neplyne, neboť v jejím rámci je politická moc derivátem moci ekonomické, takže politická moc se může změnit pouze po a v důsledku změny institucí ekonomických.

Odhlédneme-li od teoretických výhrad, nejsou v některých ohledech ani Neeho data příliš přesvědčivá. Příjmy domácností nejsou vhodným indikátorem nerovností, poněvadž silně závisí na počtu výdělečně činných členů a odráží tedy i nerovnosti v demografickém složení domácností. Daleko vhodnějším indikátorem by byl příjem na hlavu nebo příjem domácnosti na jednoho výdělečně činného člena. Neeho údaje o příjmu domácnosti jsou navíc retrospektivními výpověďmi. Těžko uvěřit, že i po deseti letech lze získat přesné údaje o příjmech rolnických domácností.³ Odhlédneme-li od údajů o příjmech za rok 1975 a akceptujeme-li údaje platné pro rok 1980 a 1984, zjišťujeme v příjmech domácností jen nepatrné zvětšení nerovností.⁴

Sociologická teorie přechodu od socialismu ke kapitalismu opírající se výlučně o zkušenosti zbožní malovýroby v zemědělství může být navíc zcela zavádějící. Soukromé rodinné hospodaření v zemědělství může být svou podstatou více rovnostářské prostě proto, že vyžaduje tradiční, široce dostupnou kvalifikaci, jednoduchou organizaci výroby, minimální propojení s ostatními výrobními jednotkami a zcela jednoduchou marketingovou strategii. Navíc, tradiční podoba rodinného soukromého hospodaření především stimuluje spíše růst spotřeby, než by byla orientována k produktivní akumulaci. Krátce řečeno, i když tradiční podoba rodinného soukromého hospodaření v zemědělství vede k malým nerovnostem, může to být způsobeno její specifickou povahou.

3) Předpokládáme-li při vybavování údajů za rok 1975 náhodnou chybu, naměřené nerovnosti se mohou dále zvětšit.

4) V obou člancích Nee testuje koeficienty jednostranným testem významnosti, nicméně některé z koeficientů, označené jako významné, se ani za použití tohoto postupu významnými být nezdají. U negativního vlivu skutečnosti, že dotázaný je na postu komunistických kádrů, který v Neeho argumentech hraje výraznou roli, dosahuje T-statistika pouze hodnoty 1,61. Jeho model zahrnující vzdělání celé domácnosti by byl mnohem přesvědčivější, kdyby uvažoval vzdělání muže a ženy odděleně a nikoli prostě jejich průměr. V důsledku tohoto přístupu jsou pak oba koeficienty vlastně stejné, což zjevně není realistické očekávat a odporuje to Neeovu předpokladu, že zásadní roli hraje přednost domácnosti (tj. muž).

Význam soukromého rodinného hospodaření by měl být posuzován v kontextu průmyslových společností, v nichž si většina ekonomicky aktivní populace vydělává mimo zemědělství a nikoli jako podnikatelé, ale prodejem své práce.

Ekonomické strategie adaptace na tržní instituce v průběhu transformace

Hlavní tradiční strategií zlepšení ekonomické situace je v socialistických, byrokratických ekonomikách změna postavení v byrokratické hierarchii postupem v profesní kariéře. V období přechodu k tržnímu hospodářství stojí podniky před zcela novými úkoly, které si mohou u různých kategorií managementu vyžádat postup v kariéře. Politický charakter transformace zároveň usnadňuje odstraňování těch členů vedení, kteří získali své postavení díky komunistickému politickému vedení. Přejít k tržnímu hospodářství tak nepřímo může mnoha lidem zlepšit šance na povýšení.

Druhou strategií, která byla dominantní v uplynulých dvou desetiletích v Maďarsku, je využít trhu vedlejších pracovních příležitostí a zároveň pokračovat v dosavadním zaměstnání. Pro ty, kdo si chtějí zvýšit příjmy vedlejší podnikatelskou činností, vytváří trh nové příležitosti. Zvětšuje se počet příležitostí pro melouchaření, vedlejší zaměstnání či uzavírání smluv o dílo s dalšími organizacemi.

Třetí strategie znamená opustit zaměstnání ve státním sektoru a zapojit se do soukromého sektoru na plný úvazek. Být zaměstnán v soukromém sektoru zpravidla znamená pracovat v jiném systému organizace práce s menšími režijními náklady a tudíž obvykle s vyšším platem, který lépe odpovídá výkonu a produktivitě.

Čtvrtou strategií je soukromé rodinné hospodaření v zemědělství provozované jako vedlejší činnost, což v Maďarsku představuje podivnou kombinaci malého podniku s vedlejší podnikatelskou činností. Soukromé rodinné hospodaření činí z domácnosti výrobní jednotku opírající se však především o práci vykonávanou na částečný úvazek a vyžadující malé nebo žádné kapitálové investice. Nicméně, zemědělci zapojení do této formy hospodaření neprodávají přímo svou práci, ale výrobky, a nejsou tedy v přímém spojení s trhem práce.

Pátou strategií je založení vlastního podniku. Nastávajícími hrdiny přechodu ke kapitalismu jsou noví podnikatelé. Předpokládá se, že jejich novátorské pokusy budou motorem ekonomické změny. Často se v jejich existenci vidí řešení problému nezaměstnanosti, protože jakožto samostatní podnikatelé vytvářejí pracovní místa nejen pro sebe, ale i pro ostatní. Očekává se, že pomohou v situaci, kdy se nedostává kapitálu, neboť by měli alespoň zčásti do svých podniků investovat úspory. Obecně se předpokládá, že jejich malé podniky vytvoří v národním hospodářství, které bylo dosud zaměřeno na velkovýrobu, samostatné odvětví, jehož struktura bude vyváženější [Ellman 1981, Nove 1983, Róna-Tas 1990].

Šestá strategie využívá nově vznikajících investičních trhů. Lidé mohou kupovat akcie, cenné papíry, obligace nebo mohou investovat do nájemních

nemovitostí. Jinými slovy, ze svého majetku či peněz mohou pobírat rentu. Jedním z problémů přechodu k trhu, o nichž se nejvíce diskutuje, jsou machinace manažerů státních podniků, kteří podniky, v jejichž jsou čele, sami sobě s výhodou prodávají. V několika široce zveřejněných případech privatizovalo vedení své podniky za nereálně nízké ceny a odkoupili pak jejich akcie nebo podniky prodali zahraničním investorům, kteří je ponechali v dosavadních funkcích a na akcie jim poskytli předkupní právo. Nicméně, nejčastější formou tohoto typu strategie je koupě nemovitosti a její pronájem.

Šest strategií, které se před lidmi s přechodem k tržnímu hospodářství otevírají, představuje postup v profesní kariéře, podnikání jako vedlejší činnost, zaměstnání v soukromém sektoru, rodinné hospodaření v zemědělství, soukromé podnikání a pronájem.⁵ První tři jsou založeny na práci, čtvrtá a pátá je kombinací práce a kapitálu a poslední se především opírá o kapitál.⁶

V ekonomických teoriích přechodného období se nesčíslněkrát zdůrazňuje, že ekonomiky přecházející od socialismu ke kapitalismu musí čelit vážným makroekonomickým omezením. Zvláště důležité jsou: 1. nedostatek disponibilního kapitálu a 2. nevyhovující stav infrastruktury [Etzioni 1991]. To pak ovlivňuje dostupnost jednotlivých strategií pro různé segmenty společnosti. Nedostatek disponibilního kapitálu zhodnocuje dosavadní akumulaci při zakládání nových podniků, dokonce i tehdy, je-li většina podniků zakládána v oblastech vyžadujících pouze nízké kapitálové investice, jako je obchod a služby. V důsledku nedostatku investičního kapitálu může lidský kapitál začít hrát v podnikání specifickou roli. Nevyhovující infrastruktura zvyšuje význam a hodnotu schopností získat přístup k informacím a k lidem, kteří tyto informace mají. A konečně, o tržním hospodářství nelze hovořit tam, kde neexistuje transfer příjmů od bohatších k chudším. Aby udrželo celkovou politickou stabilitu, bude zřejmě nově zvolené politické vedení chtít kompenzovat celkové zhoršení životní úrovně a provádět přímé zásahy ve prospěch nejnižších příjmových skupin.

Hypotézy

1. Strategie vyžadující kapitálové investice zvětší nerovnosti tím, že poskytnou příležitost lidem, kteří na tom za předchozího režimu byli lépe a měli tak šanci shromáždit nějaké prostředky.
2. Strategie vyžadující lidský kapitál v podobě formálního vzdělání zvětší nerovnosti, protože už předešlý režim vždy poskytoval za odborné znalosti značně vysoké odměny.
3. Bezprostředně tržně orientované strategie vyžadující více než práci podnikatelskou aktivitu, si častěji zvolí lidé buržoazního původu.

⁵) Strategií, kterou v analýze ignorujeme, je práce v zahraničí. Příležitosti pracovat v cizině během přechodu od socialismu k trhu výrazně vzrostly.

⁶) Svobodně zvolené strategie nejsou jedinými faktory vyvolávajícími nerovnosti. Relativní umístění jednotlivce v příjmové distribuci je výrazně ovlivněno událostmi souvisejícími s fází životního cyklu, jako je odchod do důchodu, mateřská dovolená apod. Svou roli rovněž hrají zdravotní problémy a - stále častěji - nezaměstnanost.

4. Komunistické kádry zvolí častěji ty strategie, které vyžadují ekonomický či lidský kapitál.
5. Bude-li stát zasahovat na nejnižších stupních příjmové distribuce, zatímco trh bude stimulovat zvětšování nerovností ve prospěch těch, kdo jsou na tom již lépe, ztratí ve výsledné příjmové distribuci střední vrstvy zcela půdu pod nohama.
6. Politická povaha přechodného období znevýhodní minulé kádry při volbě strategií, které primárně nezávisí na "slepých silách" trhu. Profesní vzestup jim bude komplikovat jejich politická minulost a postoupit v kariéře budou mít větší šance lidé, kteří mají požadované doklady o vzdělání, ale jejichž povýšení bylo zastaveno v důsledku nedostatečné "politické spolehlivosti". Profesní kariéra tak bude strategií zvyšující rovnost šancí.

Krátký přehled relevantních institucionálních změn

Nejdelší historii experimentů s reformami socialistické ekonomiky má zřejmě Maďarsko. Klasický stalinský model zde byl poprvé revidován již v roce 1953, nicméně k trvalým změnám došlo až v polovině 60. let, kdy bylo legalizováno a tehdejší režimem akceptováno soukromé rodinné hospodaření. "Nový ekonomický mechanismus", spuštěný v roce 1968, zavedl do centrálního plánování tržní prvky, vydržel ovšem pouze několik let a v polovině 70. let byla většina reforem odvolána. Koncem 70. let se MSDS rozhodla své rozhodnutí ohledně soukromých rodinných hospodářství znovu potvrdit a trochu podpořit určité formy soukromých služeb, zejména těch, které souvisely s bytovou výstavbou a údržbou. V roce 1982 umožnil nový zákon soukromníkům zakládat malé obchodní společnosti. Cílem tohoto zákona byla podpora malých soukromých podniků a v roce 1988 tak soukromý sektor včetně společností, řemeslníků a majitelů obchodů zahrnoval 8 % pracovních sil.⁷ Pouze necelá polovina z nich pracovala v soukromém sektoru na plný úvazek.

Po krátkém uvolnění v roce 1986 se strana-stát rozhodla položit právní základy přechodu k tržnímu hospodářství. Zákon o podniku z ledna 1989 umožnil privatizaci státního sektoru a první výsledky začal vykazovat v druhé polovině roku. Nejvýznamnější inovací tohoto zákona bylo zavedení soukromých společností s ručením omezeným, otevření maďarské ekonomiky zahraničním investicím a princip "neutrality sektorů", který zrušil veškerou diskriminaci soukromého sektoru.

Privatizace se dala do pohybu po volbách na jaře 1990, kdy k moci nastoupila nově zvolená vláda. Ačkoli se nová vláda rozhodla, že nezvolí radikálnější přístup, který byl uplatněn v Polsku, ekonomickou reformu výrazně urychlila. V červnu 1990 byla otevřena burza a byla vytvořena celá řada fondů, pomáhajících těm, kdo chtěli podnikat, sehnat vstupní kapitál. Počet podnikatelů se zvýšil o padesát procent a počet lidí zaměstnaných v soukromém sektoru se od roku 1989 do poloviny 1991 zdvojnásobil. V roce 1990 vláda schválila zákonné opatření o minimální mzdě ve výši 5 100 Forintů a o podporách v nezaměstna-

7) Nejsou sem přitom zahrnuti členové vnitropodnikových obchodních společností, tj. pracovních skupin zajišťujících subdodávky pro své zaměstnavatele.

nosti, přičemž zajistila jejich růst s cílem zaopatřit i při liberalizovaných cenách nejnižší příjmové skupiny.

Tržní prvky existovaly v Maďarsku dlouhou dobu a přechod od socialistického k tržnímu hospodářství byl zahájen již v době, kdy byla MSDS ještě u moci. Osmdesátá léta poskytla lidem omezené příležitosti k prvním pokusům v soukromém podnikání a k akumulaci nějakých úspor. Postkomunistické vedení přechod urychlilo, ale do jisté míry se snažilo změkčit jeho dopad na populaci.

Data a metody

Údaje byly získány od panelu tisíce osob starších 18 let, dotazovaných na jaře 1989 a opětovně na jaře 1991. V prvním šetření bylo dotazováno přes 2000 osob, pro opakovaný rozhovor byl vybrán vzorek 1000 osob. Soubor zahrnuje pouze odpovědi těch lidí dotazovaných v druhé vlně, kteří už odpovídali v první vlně. Příjem domácnosti byl zjišťován v podobě výčtu finančních zdrojů v předešlém roce. Také individuální osobní příjem byl zjišťován pomocí série otázek, týkajících se různých příjmových zdrojů. Předešlé studie ukázaly, že deklarované údaje o příjmech, které plynou ze zaměstnání ve státním sektoru, jsou vcelku spolehlivé. Příjmy ze soukromého sektoru či z neformální ekonomiky jsou celkově podhodnoceny. Podle odhadů nelze zhruba třetinu příjmů dotazníkovým šetřením zjistit. Znamená to, že čím byl soukromý sektor během sledovaného období rozsáhlejší, tím více naše data změny v příjmové distribuci podhodnocují.⁸

První ze šesti strategií, profesní kariéru (PROMOT), charakterizuje rozdíl mezi mírou pravomocí spojených s postavením, které měl respondent v roce 1989, a tím, které zastával v roce 1991. Tyto dvě proměnné nabývají hodnot od 0 (žádné pravomoci), přes 1 (nejnižší úroveň řízení, mistři) a 2 (řízení střední úrovně) až 3 (řízení nejvyšší úrovně). Hodnoty nové (rozdílové) proměnné se potom pohybují v rozmezí od -3 do +3. Zbývajících pět strategií je měřeno dummy proměnnými. Příjem z podnikání provozovaného jakožto vedlejší činnost (EXTRA) byl zjišťován prostřednictvím série dotazů na jednotlivé zdroje vedlejších příjmů, jako je příjem z melouchaření, z druhého zaměstnání, z příležitostné práce na smlouvu o dílo, nebo ze spropitného apod. Každý, kdo v roce 1989 pracoval ve státním sektoru a v roce 1991 v soukromém, byl považován za pracovníka soukromého sektoru (PRVTEMP). Za pracujícího v soukromém rodinném hospodářství byl považován ten, kdo uváděl příjem z tohoto zdroje (HHF). Podnikatelství (ENTREPR) bylo indikováno účastí v libovolné formě soukromého podniku, ať už jakožto samostatný (self-employed) nebo zaměstnaný na plný či částečný pracovní úvazek. Konečně každý, kdo uváděl příjem z dividend, akcií, cenných papírů nebo z pronájmu bytů, domů, strojů či půdy, byl považován za příjemce renty (RENT).

Za příslušníka komunistických kádru je považován ten, kdo byl v roce 1989 členem MSDS a zároveň zastával postavení spojené s nějakými pravomocemi

⁸) Příjmy soukromých podnikatelů budou z řady důvodů také podhodnoceny. Podnikatelé získávají často příjmy ve formě náhrady výdajů. Například, úspěšní podnikatelé užívají západní vozy pořízené na základě leasingových smluv, čímž se jim zvyšují běžné náklady a dokonce neplatí ani daně z investic.

(CADRE), přičemž 0 byla kódována u osob, které nebyly členy MSDS nebo neměly řídící postavení a 1 u řídících pracovníků, členů MSDS. Kapitál byl měřen vlastnictvím druhého bydlení nebo auta západní provenience v roce 1989, neboť právě to jsou dvě hlavní vlastnické položky, které banky nejčastěji uznávají jako záruky při poskytování úvěru. Vzdělání respondenta a jeho otce (EDUC, FEDUC) představuje počet dokončených let školní docházky. Proměnnými zjišťujícími rodinné zázemí poskytující různá aktiva (asset) v rámci rané socializace jsou otcovo vzdělání, údaj, zda rodiče vlastnili více než 5 akrů půdy (PLAND) a zda měli nějaké zaměstnance (PEMP). Oba naposledy zmíněné údaje byly kódovány jako dummy proměnné.

Z demografických údajů do analýzy vstupuje rok narození (BYEAR), pohlaví (GENDER) (1 = muž, 2 = žena), velikost bydliště měřená sedmistupňovou škálou (URBRURAL), kde 1 představuje hlavní, největší město a 7 nejmenší venkovské sídlo.

Výsledky analýz

Analýzy naznačují, že pokud jde o příjem domácnosti, příjem na jednoho člena a příjem jednotlivce, nerovnosti se zvětšují, ačkoli u prvních dvou proměnných jde zřejmě pouze o marginální změny. Nerovnosti v příjmech domácností jsou menší než nerovnosti v individuálních příjmech, protože mezi rokem 1989 a 1991 došlo ve složení domácností ke změnám, které svým způsobem vyvážily zvětšení nerovností v příjmech. Růst podílu ekonomicky aktivních osob v domácnosti nepřímo úměrně roste s velikostí příjmů v domácnosti na hlavu v roce 1988, což vypovídá o tom, že podíl výdělečně činných osob vzrostl v chudých domácnostech, zatímco ty bohatší si mohly dovolit tento podíl snížit.

Tabulka 1 uvádí průměrné změny individuálních nominálních příjmů (ve stovkách forintů) v uvažovaném období, a to v příjmových decilech roku 1989. K největšímu přírůstku došlo v nejnižším a sedmém decilu. První z nich odráží zavedení minimální mzdy. Celkově lze říci, že ti, kdo se nacházejí mezi druhým a šestým decilem, získali nejméně.

Jak celkovou distribuci nerovností ovlivnily jednotlivé strategie? Nerovnosti pravděpodobně zvětšuje každá strategie, která znamená zisk, pokud jde o podíl na celkových příjmech v období mezi léty 1989 a 1991 a pokud také znamená vyšší podíl na celkových příjmech v roce 1989, neboť bohatí bohatnou. Čím je tento vztah silnější, tím větší je pravděpodobnost, že strategie změnu v nerovnostech silně ovlivnila.

Jak vyplývá z tabulky 2, podnikání provozované jako vedlejší činnost nejvíce koreluje s podílem na celkových příjmech v roce 1989 i s jeho změnou, následuje (s postupně klesajícími koeficienty) podnikání a renta. Zaměstnání v soukromém sektoru nebo aktivita v soukromém rodinném hospodářství znamená vyšší podíl na příjmech, je však nezávislá na předchozím postavení. Postup v hierarchii pozic nesouvisí se změnou v podílu na příjmech a je v tomto ohledu negativně korelován s předešlou situací, což indikuje, že nyní v profesní hierarchii postupují vzhůru právě lidé nižších příjmových skupin. Ovšem v relativním vyjádření to na jejich pozici v příjmové distribuci nic nemění.

Diskutované korelace jsou nicméně pouze nutnými, nikoli však postačujícími indikátory vlivu jednotlivých strategií na nerovnosti.⁹ Tomu, aby se člověk udržel na nejvyšší pozici, nejvíce napomáhají dodatečné příjmy z vedlejší pracovní činnosti a po nich pak následuje podnikání.

Vzestupu z dolních dvou kvantilů nejvíce napomáhá práce v soukromém sektoru. Pozitivní vliv má rovněž práce v soukromém rodinném hospodářství. Nicméně, nejchudším vrstvám populace nepřináší užitek žádná z těchto strategií (tabulka 3).

Kdo je tedy na tom z hlediska sledovaných strategií nejlépe? Strategií, která je během přechodu k tržnímu hospodářství nejpřístupnější politické manipulaci, je profesní kariéra. Nový stát, který je dosud vlastníkem značné části národního hospodářství, stále může ovlivňovat rozhodnutí týkající se pracovního povýšení. V dnešní době je postup v rámci podnikové hierarchie pro bývalé kádry velmi obtížný. Jejich minulost je pro tuto strategii zjevným handicapem. Podobný vliv nemá žádný z dalších faktorů zahrnutých do rovnice.

Strategií, která jak se zdá zvětšuje nerovnosti nejvíce, je podnikání provozované jako vedlejší činnost. Pravděpodobnost volby této strategie zvyšuje kádrová minulost. Vliv tohoto faktoru však slábne, kontrolujeme-li vliv vzdělání, a ve výsledném modelu mizí. To znamená, že podnikání provozované jako vedlejší činnost je bývalým kádrům dostupné především díky tomu, že mají odpovídající vzdělání. Zjištění, že statisticky významný vliv má vzdělání otce, lze interpretovat v tom smyslu, že vedlejší práce je především cestou zvýšení výnosů lidského kapitálu. Třídní postavení rodičů očištěné od vlivu vzdělání otce nemá na pravděpodobnost volby této strategie žádný vliv. Lépe dovedou využít poskytovaných možností vedlejší pracovní činnosti lidé ve městech, demografické proměnné pak indikují, že lépe jsou na tom muži a mladší věkové kategorie, ovšem tato výhoda během života samozřejmě slábne.

To, zda někdo přešel ze státního sektoru do soukromého, s předchozí příslušností ke komunistickým kádrům nesouvisí. Určitou výhodou se zdá být vzdělání. Zavedeme-li však do rovnice další proměnné, jeho vliv slábne. Jediným faktorem, který se zdá mít význam, je velikost místa bydliště, o něco menší vliv má také věk. Větší naději naleznout lépe placenou práci v rychle se rozvíjejícím soukromém sektoru mají lidé žijící ve velkých městech. Skutečnost, že vliv vzdělání se ve výsledné rovnici ztrácí, lze vysvětlit tím, že obyvatelé měst mají zpravidla vyšší vzdělání. Určitý vliv má i věk, povaha tohoto vlivu naznačuje, že v soukromém sektoru je větší poptávka po mladších lidech. Žádný vliv nebyl prokázán u proměnných charakterizujících rodinné zázemí respondenta.

Komunistické kádry nejsou nijak zvýhodněny, ani pokud jde o zapojení do soukromého rodinného hospodářství. Faktorem ovlivňujícím účast v soukromém

⁹) Tvrdit pouze na základě korelací, že strategie vysoce korelující s minulým příjmem a se zlepšením ekonomického postavení nerovnosti zvětšují, by znamenalo riskovat, že se dopustíme chyby podobné neblaze proslulému "ekologickému klamu". Je totiž docela dobře možné, že z těch, kdo si tyto strategie zvolili, si ti, jejichž příjmy byly vysoké již v roce 1989, svou pozici nezlepšili.

rodinném hospodaření na komerční bázi je lidský kapitál a nikoli nashromážděné materiální statky. Negativní vliv vzdělání otce naznačuje, že častěji soukromě hospodaří lidé s rolnickým zázemím. Žádná z dalších proměnných charakterizujících rodinné zázemí nemá oproti očekávání vliv. Nepřekvapí ovšem, že častěji hospodaří lidé z malých venkovských sídel a že jsou to obvykle muži. Větší šance v této strategii mají opět mladší lidé, toto zvýhodnění se však v průběhu života zmenšuje.

Častěji než ostatní se stávají podnikateli bývalé kádry. Vliv kádrové minulosti opět slábne, kontrolujeme-li vzdělání, a mizí, uvažujeme-li také kapitál. Bývalé stranické kádry zakládají podniky častěji než ostatní, protože jsou lépe vybaveni jak lidským, tak materiálním kapitálem. Vliv všech ostatních proměnných je druhořadý. Okrajový význam má i to, zda rodiče vlastnili půdu, stejně jako velikost bydliště. Větší pravděpodobnost soukromého podnikání je u lidí žijících na venkově. Fakt, že rodiče vlastnili v minulosti nějakou půdu, má rovněž určitý pozitivní vliv. Tuto strategii opět volí zpravidla mladší věkové kategorie, obvykle muži, ovšem vliv věku i pohlaví je zřejmě pouze marginální.

Vyhlídky na rentu mají větší také bývalé stranické kádry. Vliv kádrové minulosti opět mizí, kontrolujeme-li vliv kapitálu, ovšem nejvýznamnějším faktorem je dosavadní akumulace materiálního bohatství. I zde má významný pozitivní vliv lidský kapitál. Z proměnných charakterizujících rodinné zázemí, má významný vliv to, zda rodiče v minulosti vlastnili půdu, a vzdělání otce, i když jeho vliv je jen okrajový. Větší šanci pobírat rentu mají lidé ve velkých a středních městech, stejně jako ženy, což je pozoruhodné zjištění, pro něž dosud nemáme vysvětlení. Věk při volbě této strategie nehraje žádnou roli.

Diskuse

Ke zvětšení nerovností pravděpodobně nejvíce přispějí strategie zvýhodňující bývalé stranické kádry. Bývalé kádry jsou ve výhodě buď díky lidskému kapitálu, jímž disponují, nebo díky úsporám, které nashromáždily v minulosti a které mohou být zdrojem nějaké renty. Jediná strategie, při jejíž volbě jsou kádry v nevýhodě, je profesní kariéra. Je to s největší pravděpodobností důsledek politického nátlaku na odstranění bývalých kádrů z mocenských pozic ve státním sektoru, kde jsou jednotlivé podniky daleko větší a tudíž se zde daleko častěji setkáme s hierarchií řízení. Ačkoli to zní nelogicky, pracovní postup neznamená nijak podstatný přírůstek příjmu. Lze to jednoduše vysvětlit tím, že řada lidí opouští vysoké postavení ve státním sektoru a přijímá místa v malých soukromých firmách s nesrovnatelně nižšími pravomocemi, ovšem daleko lépe placená. I když si ti, kdo postupují vzhůru na vnitřním trhu práce podniku, v němž jsou zaměstnání, mohou výrazně finančně polepšit, jsou na tom hůře, než by mohli být, kdyby odešli do soukromého sektoru.

Výsledky našich analýz potvrzují, že soukromé rodinné hospodaření má ve skutečnosti na rozsah nerovností jen malý nebo vůbec žádný dopad a že jde o strategii, která je více rovnostářská než ostatní. Zdá se, že není výhodná pro bývalé kádry. Tento typ soukromého hospodaření je příležitostí pro obyvatele venkovských oblastí, kteří disponují určitým lidským kapitálem. Tato strategie sice

může pro někoho znamenat šanci vymanit se z nejnižších pozic příjmové distribuce, nicméně ani ona nedává mnoho příležitostí těm nejhudším. Pro lidi s omezenými prostředky je nejlepší cestou vzestupu práce v soukromém sektoru.

S výjimkou jedné podporují naše data všechny uvedené hypotézy. Pouze třetí, odvozená od Széleňyiho teorie a predikující vliv třídního původu na podnikatelskou činnost, získala jen malou podporu. Je však možné, že kdybychom inidikaci lépe propracovali a kromě původu uvažovali i průběh celé kariéry anebo systém hodnot, bylo by možné platnost této hypotézy potvrdit. Prozatím ji však musíme odmítnout. Proti této třetí hypotéze hovoří rovněž zjištění, že jako podnikavější se projeví mladí lidé. Rodiče mladých lidí totiž sami většinou vyrůstali v komunistickém režimu, a tak se přenos hodnot o jednu generaci oslabil.

Neeho teorie, predikující zmenšení nerovností, se ukázala být nesprávnou. Nerovnosti se zvětšují jednak proto, že určité schopnosti jsou cenné jak pro socialistické, tak pro tržní hospodářství (nezkoumali jsme podrobněji, o které jde), a jednak proto, že v tržním hospodářství lze jako vstupního kapitálu použít majetek nashromážděný za socialismu. Když už pozice nomeklaturních kádrů neexistují, jsou lidé nuceni najít si v ekonomickém systému nové pozice, a v obsazování nových pozic v tržním hospodářství jsou bývalé kádry docela flexibilní. Nee rovněž přecenil význam strategie soukromého rodinného hospodaření, která se podle všeho od ostatních velmi liší.

Závěr

Zdá se, že ekonomický přechod k trhu má ve východní Evropě jinou logiku než politický přechod k demokracii. Zatímco v politické oblasti se zároveň s novými politickými institucemi vytvořila i nová politická elita, nové ekonomické instituce přechodu k tržnímu hospodářství dávají příležitosti elitě staré. Povede to pravděpodobně k politické nespokojenosti a odporu, což ohrozí legitimitu nového politického vedení a institucí.

Vzniku takové nespokojenosti může zamezit pouze existence silné střední třídy, k jejímuž ustavení je však nutný hospodářský vzestup. Zda uvažované země završí přechod od státu jedné strany k demokracii a od socialistického k tržnímu hospodářství úspěšně, bude záviset na mnoha faktorech, nejvíce však na tom, jak se jejich staronové ekonomické elity novým ekonomickým okolnostem přizpůsobí. Stejně jako předchozí zkušenosti s částečnou marketizací mohly rozvíjet schopnosti potřebné v průběhu přechodu k tržnímu hospodářství, měly by staronové elity úspěšněji zvrátit hospodářský úpadek v těch zemích, kde měly reformní zkušenosti již v době komunismu. Zatímco z krátkodobého pohledu se v přechodném období nerovnosti zvětší ve všech socialistických zemích a udrží starou elitu na vrcholu ekonomické moci, větší šanci úspěšně dokončit transformaci mají země, v nichž se už s ekonomikou více experimentovalo.

Přeložily Zuzana Miková a Jadwiga Šanderová

TAMÁS KOLOSI je profesorem sociologie na Univerzitě v Budapešti (Eötvös) a ředitelem TÁRKI (Informační centrum pro společenské vědy). Zabývá se především výzkumem sociální stratifikace a metodologickými problémy.

ÁKOS RÓNA-TAS je asistentem na oddělení sociologie Kalifornské univerzity v San Diegu. Zabývá se především příjmovými nerovnostmi, současnou transformací společností ve východní Evropě a vývojem podnikatelského sektoru v Maďarsku.

Literatura

- Bourdieu, P. 1978. *The reproduction of social inequalities. Collection of Essays*. Budapest: Gondolat
- Bruszt, L. 1990. "1989. The Negotiated Revolution in Hungary." *Social Research* 57: 365-387.
- Bruszt, L., D. Stark 1991. *Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition*. Cornell Working Papers on transitions from State Socialism. Ithaca: Cornell University Press.
- Crane, K. 1991. "Institutional Legacies and the Economic, Social and Political Environment for Transition in Hungary and Poland." *American Economic Review* 81: 318-322.
- Ellman, M. 1981. "Agricultural Productivity under Socialism." *World Development* 9: 979-989.
- Etzioni, A. 1991. "Eastern Europe: The Wealth of Lessons." *Challenge* 34: 4-10.
- Kennedy, M. D. 1990. *Professionals, Power and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-Type Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kornai, J. 1986. "The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes, and Reality." *Journal of Economic Literature* XXXIV (December 1986): 1687-1737.
- Kornai, J. 1990. *Vision and Reality, Market and the State*. New York: Routledge.
- Kováč, I. 1988. *Termelok és vállalkozók* (Výrobci a podnikatelé), Social Science Institute, Budapešť.
- Nee, V. 1989. "A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism." *American Sociological Review* 54: 663-681.
- Nee, V. 1991. "Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Markets in China." *American Sociological Review* 56: 267-282.
- Nove, A. 1983. *The Economics of Feasible Socialism*. London: George Allen & Unwin.
- Prybyla, J. 1991. "The Road From Socialism: Why, Where, What and How." *Problems of Communism* 40: 1-17.
- Róna-Tas, Á. 1990. *The Social Origins of the End of Socialism: The Second Economy in Hungary*. Nepublikovaná disertace.
- Stanisz, J. 1989. "The Dynamics of a Breakthrough in the Socialist system: An Outline of Problems." *Soviet Studies* 61: 560-573.
- Szalai, E. 1990. *Gazdáság és Hatalom* (Ekonomie a moc) Budapešť: Aula.
- Szelényi, I. 1988. *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: Wisconsin University Press.